

Η ασκητική της μετάφρασης*

Α.-Φ. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ

του Γρηγόρη

Ο ΤΙΤΛΟΣ του κειμένου αυτού –η ασκητική της μετάφρασης– υπαινίσσεται μια συγκεκριμένη οπτική για το μεταφραστικό εγχείρημα. Θα ήθελα να μιλήσω καταρχήν γι’ αυτή τη συγκεκριμένη οπτική, για να μετακινηθώ στη συνέχεια σε κάποιες όψεις της μετάφρασης στο πλαίσιο της νέας ελληνικής γλώσσας και ιστορίας.

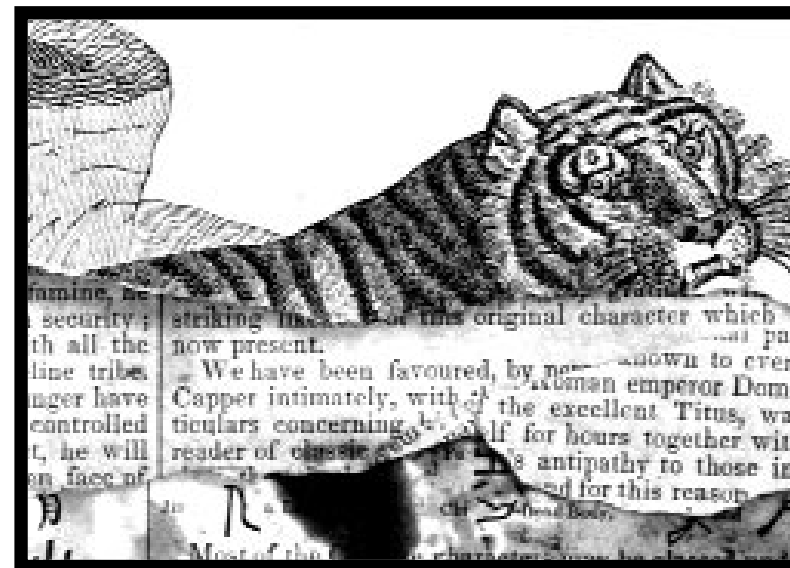
Ασκητική σημαίνει επώδυνη άσκηση, άσκηση με στόχους που απαιτούν δύσκολες και κρίσιμες παρατήσεις και παραδοχές. Η πρακτική της μετάφρασης έχει ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά. Η οδύνη ή οι ωδίνες που τη συνοδεύουν είναι το αναγκαστικό τίμημα που καταβάλλει κανείς, όταν βρίσκεται έμπρακτα αντιμέτωπος με την πιο κεντρική και ταυτόχρονα πιο σκοτεινή όψη του φαινομένου «γλώσσα» –το γεγονός ότι η γλώσσα, οι γλώσσες, είναι ταυτόχρονα μία και πολλές. Είναι μία γιατί η ανθρώπινη νόηση είναι ενιαία και είναι πολλές γιατί το κοινό αυτό θεμέλιο ανακλάται υπαινικτικά και έμμεσα στον πολύχρωμο χάρτη της γλωσσικής ποικιλίας –της πολυγλωσσίας. Η «ασκητική» της μετάφρασης είναι συστατικά καθορισμένη από αυτή την κρίσιμη συνάντηση –στην αρένα της γλώσσας– με την ενότητα μέσα στη διαφορά, με τη διαφορά μέσα στην ενότητα. Και είναι αυτή η αναγκαστική, επώδυνη αναγνώριση που δίνει στη μεταφραστική ασκητική τον βαθύτατα εξανθρωπιστικό χαρακτήρα της. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι οι μεγάλες τομές στην ιστορία της μετάφρασης ξεκίνησαν ακριβώς από τον χώρο της εναγώνιας αναζήτησης της οικουμενικότητας, της ενότητας μέσα και παρά τη διαφορά. Εννοώ βέβαια τις θρησκείες και τη συστατική δέσμευσή τους σε ιδέες που υπερβαίνουν τη διαφορά, γλωσσική και άλλη. Αρκεί να θυμηθεί κανείς τη μετάφραση των Εβδομήκοντα και γενικότερα τις μεταφράσεις ιερών κειμένων στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας.

Αξίζει τον κόπο να επιχειρήσουμε μια στενότερη εξειδίκευση αυτής της άσκησης στην ενότητα παρά τη διαφορά που δεσπόζει στην ασκητική κλίμακα της μεταφραστικής πρακτικής. Για την ιουδαιοχριστιανική γλωσσική μυθολογία η πολυγλωσσία είναι προϋπόθεση της Πτώσης, που οδηγεί από την παραδείσια, άχρονη μονογλωσσία στην πολυγλωσσία του

ιστορικού ανθρώπου. Και η παραδείσια θεϊκή μονογλωσσία ήταν το καθεστώς της τέλει γνώσης, όπου κάθε πράγμα και πλάσμα διέθετε το κύριο όνομά του, που απεκάλυπτε με τρόπο άμεσο και μοναδικό τη φύση του. Η Πτώση, η αμαρτία, το τέλος του θεϊκού, παραδείσιου εναγκαλισμού και η είσοδος του ανθρώπου στον χώρο του μόχθου και της εργασίας –στον χώρο της ιστορίας– οδηγούν και στη γλωσσική «πτώση», στην έκλειψη της μονογλωσσίας των κυρίων ονομάτων και της άμεσης, πλήρους γνώσης μέσω της θεϊκής αποκάλυψης, στην ιστορική πολυγλωσσία και στην ατελή γνώση που επιχειρεί να γνωρίσει τον κόσμο και να τον ονομάσει μέσα από την «τιμωρία» της έμμεσης, επίμοχθης, βιοματικής και όχι αποκλυπτικής σχέσης μαζί του. Το θεϊκό κύριο όνομα της άμεσης αποκάλυψης της φύσης των πραγμάτων αντικαθίσταται από το ιστορικό γλωσσικό μωσαϊκό μωσαϊκό, αναγκαστικά, γιατί δεν συντίθεται πλέον από τα θεϊκά κύρια ονόματα που ονομάζουν άμεσα, τελεσίδικα και μοναδικά αλλά από αγωνιώδη γλωσσικά μορφώματα που προκύπτουν από τη βιοματική σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο και αποτυπώνουν, ως έμμεσες γενικεύσεις και αφαιρέσεις και όχι πια ως κύρια ονόματα που δηλώνουν μοναδικές οντότητες, τη γνώση που δεν χαρίζεται –πια– ως δώρο από θεού, αλλά διεκδικείται. Η λέξη των ιστορικών γλωσσών –που δεν είναι τίποτε άλλο, ως νόημα, παρά γενίκευση και αφαίρεση– αντιπροσωπεύει το θερμό αποτύπωμα του εναγώνιου «τι είναι» που διαχωρίζει τον ιστορικό άνθρωπο της Πτώσης από τον μακάριο, α-ιστορικό, μυθικό άνθρωπο της παραδείσιας αποκάλυψης.

Επέμεινα κάπως περισσότερο στην ιουδαιοχριστιανική γλωσσική μυθολογία, γιατί αναδεικνύει –με όλη τη θαλπωρή του μύθου– την όψη εκείνη της γλώσσας που εμπλέκεται καθοριστικά στη μεταφραστική ασκητική ως εγχείρημα ενότητας και διαφοράς. Και εννοώ την ιστορικότητα της γλώσσας. Η μυθική μετάβαση ή «πτώση» από τη μονογλωσσία των κυρίων ονομάτων της θεϊκής αποκάλυψης στην πολυγλωσσία της γενικευτικής και αφαιρετικής λέξης είναι ακριβώς η μετάβαση από την «ψυχρή» και «άκοπη» σήμανση της εμπειρίας στη «θερμή», ιστορική σήμανσή της. Και με αυτή την

ιστορική θερμή, την αύρα που διαπερνά το σώμα της γλώσσας, της κάθε γλώσσας, καλείται να «λογαριαστεί» η μεταφραστική πρακτική. Τα γλωσσικά μορφώματα, ακριβώς επειδή ανακλούν την επίμοχθη, ιστορική σήμανση της εμπειρίας και όχι τη θεϊκή αποκάλυψή της, αναδίδουν τη «μαγεία» τους μόνο όταν αντιμετωπιστούν ως μίγμα «θερμής» και «φωτός», για να δανειστώ μια παλιά, ωραία διατύπωση που επαναλαμβάνεται, αχνά και μερικά, στη μοντέρνα διάκριση μεταξύ «δήλωσης» και «συνδήλωσης». Και η μεταφραστική ασκητική δοκιμάζεται –και κρίνεται– κυρίως στον σχετικά αφανή χώρο της γλωσσικής «θερμής», που είναι το κατεξοχήν τεκμήριο της ιστορικότητας της γλώσσας. Το φαινομενικά «ταπεινό» έργο της μετάφρασης αντιπροσωπεύει, από

αυτή την άποψη, την πιο φιλόδοξη συνάντησή με τις πιο μύχιες όψεις της γλώσσας. Αυτό είναι που κάνει –ή μπορεί να κάνει– τη μετάφραση μεγάλη τέχνη.

Θα ήθελα να μείνω για λίγο ακόμα στο κρίσιμο αυτό σημείο. Οι κοινές λέξεις –σε αντίθεση με τα «θεϊκά» κύρια ονόματα– αντηχούν. Η λέξη *φως* λ.χ. δεν αντιπροσωπεύει απλά και «ψυχρά» την έννοια του «φωτός». Αντιπροσωπεύει την έννοια «φως» εμβλαπτισμένη στη βίωση της ίδιας της εμπειρίας του φωτός. Και αυτή η βιοματική αύρα –η θερμή– που διαπερνά την έννοια αναδεικνύεται στις μεταφορικές χρήσεις της. Η μεταφορική έκφραση *φωτεινό μυαλό* βασίζεται ακριβώς σ’ αυτή τη βιοματική αύρα και αυτήν αναδεικνύει.

Οι λέξεις, λοιπόν, αντηχούν. Και η μετάφραση δεν είναι, τελικά, παρά η άσκηση σ’ αυτή τη μύχια, αφανή αντήχηση, τεκμήριο και γέννημα της ιστορικότητας της γλώσσας. Και η ιστορικότητα αυτή έχει βέβαια ευρύτερες αλλά και στενότερες –πολιτισμικά καθορισμένες– εκφάνσεις.

Με εφελύχριο αυτή την τελευταία παρατήρηση, θα ήθελα να περάσω σύντομα σε κάποιες «στιγμές» της νεοελληνικής μεταφραστικής πρακτικής. Θα ξεκινήσω με τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη και την μετάφρασή του του έργου του Ντο-

στογιέφσκι *Έγκλημα και Τιμωρία* (Θ. Δοστογιέφσκι, *Το Έγκλημα και η Τιμωρία*, μετάφρασις Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1992). Η μετάφραση αυτή είναι βασισμένη, όπως φαίνεται, στη γαλλική μετάφραση του Ντερελύ (ό.π.: 503). Ο Παπαδιαμάντης γράφει, και μεταφράζει, στην καθαρεύουσα. Αλλά η καθαρεύουσα του Πα-

παδιαμάντη έχει μια διαφορετική «αντήχηση» από την «άλλη», αρχαιοπληκτη καθαρεύουσα. Όμως πώς; Η βυζαντινίζουσα καθαρεύουσά του ηχεί με έναν τρόπο σχεδόν μελωδικό, εκκλησιαστικά μελωδικό, και είναι αυτή η μελωδία, αυτό ο *πεζός ψαλμός*, που υποβασιάζει την οδύνη που διαπερνά το παπαδιαμαντικό έργο. Οι λέξεις υποτάσσονται σ’ αυτό το «αφανές» πεζό μέλος με τον ίδιο, περίπου, τρόπο που υποτάσσονται οι λέξεις στο εμφανές εκκλησιαστικό μέλος. Αυτό είναι, ίσως, που αφαιρεί από την παπαδιαμαντική καθαρεύουσα τη «ρητορεία» που αναγκαστικά συνοδεύει μια μη ομιλούμενη, τεχνητή γλώσσα. Αλλά όχι μόνο αυτό. Στον Παπαδιαμάντη λειτουργεί η παραδοχή των ορίων της βασικής γλωσσικής του επιλογής, που αναιρεί την αντιπαλότητα δημοτικής-καθαρεύουσας. Η δημοτική είναι διάσπαρτη στο έργο του, και όχι μόνο στους διαλόγους, όπως είναι αναμενόμενο.

Παραθέτω, τώρα, ένα μικρό κομμάτι από το *Έγκλημα και Τιμωρία*, σε μετάφραση Παπαδιαμάντη:

Όρθια ενόπιόν του, η γραία εισώπα και τον ηρώτα διά του βλέμματος. Ήτο εξηκοντούτις, μικρόσωμος και ισχνή, με μικράν σουβλερήν ρίνα και σπινθηροβολούντας εκ μοχθηρίας τους οφθαλμούς. Είχε την κεφαλήν ασκηπή, και η κόμη της, φαιά και λευκάζουσα, έστιλβεν εξ ελαίου. Ράκος φανέλλας περιετύλισε τον λεπτόν λαιμόν της, μακρόν και λεπτόν ως πόδα όρνιθος. Με όλον τον καύσωνα έφερε επί των ώμων μαδημένην και κτρινωπήν διφθέραν. Έβηκε δε αδιακόπως. (ό.π.: 17)

Το ντοστογιεφσκικό κείμενο ηχεί –και συνηχεί– εξάσια μέσα στη νέα γλωσσική του πατριδα. Στον πεζό ψαλμό της παπαδιαμαντικής καθαρεύουσας συναντιέται –και συντίθεται– η κοινή οδύνη που διαπερνά τον κόσμο του Ντοστογιέφσκι και τον κόσμο του Παπαδιαμαντή. Και η δημοτική αναλαμβάνει τον ρόλο της εκεί όπου λογιότερες επιλογές θα «ψύχραιναν» την περιγραφή: «σουβλερήν ρίνα», «φανέλλαν», «μαδημένην». Αλλά αυτή η «οικειώση» του ντοστογιεφσκικού κειμένου από τον παπαδιαμαντικό λόγο –όπως διαμορφώνεται, δημιουργικά, μέσα στη νεοελληνική πραγματικότητα της διγλωσσίας– μοιάζει να αντηχεί και με άλλους, στενότερους ή ειδικότερους, τρόπους. Η ντοστογιεφσκική «γρραία», στην παπαδιαμαντική απόδοσή της, συναντιέται, αφανώς, με τον χορό των «γρραιών» που κυριαρχούν στο παπαδιαμαντικό έργο ως σημεία αναφοράς που συμπυκνώνουν την ανθρώπινη μοίρα. Προεξάρχουσα βέβαια η *Φόνισσα*, «γυνή σχεδόν εξηκοντούτις, με αδρούς χαρακτήρας, με ήθος ανδρικόν και με δύο μικράς άκρας μύστακος άνω των χειλέων της».

Θα ήθελα να κλείσω με ένα μεταφραστικό παράδειγμα από τον δύσκολο και προβληματικό χώρο της σχέσης των Νεοελλήνων με την αρχαιοελληνική παράδοση. Πρόκειται για δύο αποσπάσματα από την αρχή της ραψωδίας μ (στ. 1-10) της *Οδύσσειας*, σε μετάφραση, το πρώτο, Καζαντζάκη - Κακριδίη και Δ. Ν. Μαρωνίτη το δεύτερο:

*Τον Ωκεανού το ρέμα ως άφηκε, μπήκε το πλοίο στο κύμα
μέσα του πέλαου του πλατύδρομου, και στο νησί της Αίας
ήρθε κοντά. Της πουρνογέννητης Αυγής τα χοροστάσια
και το παλάτι και τ' ανάτελα του Γήλιου εκεί βρίσκονται.
Μόλις εφτάσαμε, καθίσαμε στον άμμο το καράβι
κι εμείς εβγήκαμε στο ακρόγαλο της θάλασσας απάνω
και καρτερούσαμε κοιμάμενοι τη θεία Αυγή να φέξει.
Κι η Αυγή σα φάνη η πουρνογέννητη και ροδοδαχτυλάτη,
στης Κίρκης το παλάτι πρόσταξα να δράμουν οι συντρόφοι,
γοργά το ανέψυχο του Ελλήνορα κορμί να κουβαλήσουν.*

*Άφησε τότε το καράβι τις ροές του ωκεάνειου ποταμού,
έσχιζε πια το πελαγίσιο κύμα στα ανοιχτά περάσματα,
κι έφτασε πάλι στο νησί της Αίας, όπου τα σπίτια κι οι χοροί
της Χαραυγής, οι ανατολές του ήλιου.
Εκεί αράξαμε και σύραμε στην αμμονδιά το πλοίο,
ύστερα βγήκαμε κι εμείς στο περιγιάλι,
εκεί μας πήρε ο ύπνος, προσμένοντας το θείο ξημέρωμα.
Κι όταν, χαράζοντας, ρόδισε τον ουρανό η Αυγή,
τότε κι εγώ παράγγειλα να παν οι σύντροφοι
στα δώματα της Κίρκης, να φέρουν τον νεκρό Ελλήνορα.*

Στην πρώτη μετάφραση ένας λόγος βροντόφωνος, πληθωρικός, υπερποιητικός μέσα από τις διαλεκτικές –συνά νεολογικά διαλεκτικές– επιλογές του, που αγωνιά να μετατρέψει το αρχαίο έπος σε ένα νεότερο συλλογικό έπος, με τη γλωσ-

σική ενεργοποίηση της νεότερης παράδοσης (δημοτικά τραγούδια, διάλεκτοι, ακριτικά έπη, κρητική λογοτεχνία), όπως προσλαμβάνεται μέσα στο πλαίσιο της κυρίαρχης εκδοχής του μαχόμενου δημοτικισμού.

Στη δεύτερη μετάφραση, πενήντα χρόνια αργότερα, ένας λόγος χαμηλόφωνος, σχεδόν πεζός, λιτός στις γλωσσικές του επιλογές και στα όριά τους, δυσκολεμένος, που αγωνιά να αναδείξει την επική διάσταση –τα ύψη και τα έγκατα– της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, όπως στροβιλίζεται μέσα στη δίνη των συγκυριών. Γι' αυτό το άλλο, «ταπεινό» έπος η *πουρνογέννητη Αυγή* πρέπει να γίνει, απλά, *Χαραυγή*, τα *χοροστάσια* της, *χοροί* της, *τ' ανάτελα του Γήλιου*, *ανατολές του ήλιου*, η *θεία Αυγή*, απλά, *θείο ξημέρωμα*. Άφησα για το τέλος δύο ζευγάρια αποδόσεων που αισθάνομαι ότι κλείνουν μέσα τους μια στενότερη αντήχηση: το *ακρόγαλο της θάλασσας* γίνεται *περιγιάλι* και το *ανέψυχο κορμί του Ελλήνορα* γίνεται, απλά και πάλι, *νεκρός Ελλήνορας*. «Περιγιάλι», «νεκρός Ελλήνορας». Στις δύο αυτές επιλογές αισθάνεται κανείς να αντηχεί ευδιάκριτα ο σεφερικός ποιητικός κόσμος (στο *περιγιάλι το κρυφό, ο ηδονικός Ελλήνορ*). Καθόλου παράξενο. Οι δύο αυτές μεταφράσεις της *Οδύσσειας* παράγουν δύο διαφορετικά έπη που υπηρετούνται από διαφορετικές γλωσσικές και ποιητικές αντηχήσεις. Ο δύσθυμος ποιητικός λόγος του Σεφέρη, κατάφοτος από την ιστορική θλίψη, όπως διυλίζεται και εξειδικεύεται μέσα στην ανθρώπινη υποκειμενικότητα, δεν μπορεί παρά να είναι ένας από τους εξ αίματος συγγενείς του «ταπεινού», χαμηλόφωνου, νεωτερικού έπους που αναδύεται μέσα από τη δεύτερη νεοελληνική μεταφραστική ενεργοποίηση της *Οδύσσειας* των αρχών της πρώτης προχριστιανικής χιλιετίας. Κι εδώ θα πρέπει να κλείσει αυτή η σύντομη περιήγηση στην ασκητική της αντήχησης –στην ασκητική της μετάφρασης.

* Αυτό το κείμενο απετέλεσε ομιλία στην Exprolangue, Παρίσι 1 Φεβρουαρίου 1998.